

Willem,

heer van Abcoude,
Wijk en Duurstede

Ferm en ontfermend

FRED GAASBEEK

Willem, heer van Abcoude, Wijk en Duurstede

Willem,

heer van Abcoude,
Wijk en Duurstede

Ferm en ontfermend

FRED GAASBEEK

Hilversum
Verloren
2025

WILLEM VAN ABCOUDE STICHTING

Deze uitgave werd vervaardigd in opdracht van en gefinancierd door de Willem van Abcoude Stichting. Het boek werd mede mogelijk gemaakt door financiële steun van Stichting vrienden van Bartholomeus gasthuis, RAZU (Regionaal Archief Zuid-Utrecht), Historische kring tussen Rijn en Lek, Ridderchap van Utrecht De Wijkse Stichting, Cultuurfonds Utrecht, K.F. Hein Fonds en Gemeente Wijk bij Duurstede.

Stichting vrienden
van Bartholomeus gasthuis

RIDDERSCAP

VAN UTRECHT

het
cultuurfonds

kfhein
fonds

Afbeelding op het omslag

Een ridder-monnik wordt beloond met een zegekrans voor zijn overwinning en goede daden. Afbeelding uit *Rosengarten zu Worms & Lucidarius*, een manuscript uit ca. 1420, vervaardigd in de Elzas. Het manuscript berust bij de Universitätsbibliothek Heidelberg onder signatuur Cod. Pal. Germ 359. De afbeelding is een detail van Bl. 61r.

© 2025 Fred Gaasbeek
Uitgeverij Verloren bv
Torenlaan 25
1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

ISBN 9789464551839

Omslagontwerp en opmaak

Rombus, Hilversum

Druk

Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

Woord vooraf	7	De herrijzenis van het Sticht en de neergang	
Ten geleide	8	van Sweder II van Abcoude	67
1 Willems familiale oorsprong	9	Het geheimzegel van Sweder II van Abcoude	72
Sulen	9	Kinderen	74
Burcht	11	5 Willems vader	75
Anholt	12	In de ban van de stilte	75
Gijsbert van Zuilen in het Utrechtse	13	Actie in het Sticht	77
Bezit en huwelijk	15	Weerdesteyn	79
Duurstede	19	Oorlog aan de periferie van het Nedersticht	81
Bertha?	21	Huis Linschoten	83
Hendrika van Abcoude?	22	Wisseling van de wacht in Holland	84
2 Willems stamvader	24	Tussen bisschop en ruwaard	88
Sweder I van Abcoude-Zuilen	24	De zakelijke relatie met neef Jan en nicht	
Falend bisschoppelijk bestuur	25	Margaretha van Arkel	91
Een bedreven bisschop, rebelse ridders en een		De bouw van en het kapittel van de Sint-Jan-	
kandidaat-keizer	26	Baptistkerk te Wijk bij Duurstede	92
Halsstarrige Hendrik, onverzettelijke Otto en een		Wisseling van de wacht in Utrecht	93
absente Sweder	33	Gijsbrechts laatste actie had nog een staartje	95
Het koekoeksjong van Otto in de nesten	34	Overige kinderen van Gijsbrecht	97
Sweder van Abcoude en Nicolaas van Kats		6 Willems wereld	98
trekken de banden aan	38	De bijl der gerechtigheid	98
Montfoort	39	Welzijn	99
Sweders dood	40	Kerk	101
3 Willems overgrootvader	41	De politieke toestand ten tijde van Willem	101
Exit Jan van Nassau	41	Netwerk	104
Moord	42	Toernooi	105
Nieuwe bisschoppen	44	Gekke Willem	106
Het onzalige verloop van de ambtsperiode van		7 Willems militaire campagnes	109
bisschop Willem Berthout	45	Jeugd	109
Stad Wijk	49	De Gelderse successieoorlog – de broederstrijd	110
Gijsbrechts dood en kinderen	51	Baesweiler	112
4 Willems grootvader	53	Jan II van Blois	116
Oorlog	53	Loenersloot	118
Sweder baas en boos	55	De Slag bij Niftrik en de Pruisenreis	120
Bisschop Frederik van Sierk	58	Coevorden	124
Tussenbisschoppen en Utrechtse weerstand	61	Rhijnestein	126
Sweder profiteert van financiële malaise bisschop	62	Schoonvorst (Schönforst) en Willemstein	127
Willem III de Goede had ook zijn slechte kanten	64	De Friese en de Arkelse oorlog	128

8 Willems vrouw en schoonfamilie	132	Acht bastaarden plus één	229
Strijdbaar	132	Jan van Wijk en Jan van Elingen	231
'Heilige' familie	133	Jan van Meerten	233
Moederskant	134	Jan van Driebergen	234
Maria als kind	136	Ida, echtgenote van Hendrik Moliaert	237
Zakelijk huwelijk	137	Ida, echtgenote van Gerrit van Wamel	237
Uitruil	139	Floris 'van Gameraen'	238
Vrouwe van Abcoude	139	Elisabeth, echtgenote van Jan van de Poel	240
		Gerrit van Woudenberch	242
9 Willems broer	142	14 Willems voogdij	243
Eerste bezittingen en eerste tegenslagen	142	Regeling	243
Meer bezittingen en minder tegenslag	145	Pubergedrag	244
Vriend van Jan II van Blois	146	Leeftijd	246
Vrijgezel af	148	Afwezige neven	247
Schipperen tussen Holland en 't Sticht	149		
De grote uitruil	154	15 Willems erfenis en erfgenaam	250
De destructie van kasteel Gaasbeek	155	Opkomende moeilijkheden	250
Vrome daden en de stichting van het kartuizer-		De bisschop pakt jonker Gaasbeek in	251
klooster Nieuwlicht	166	Kartuizers op de bres voor jonker Gaasbeek	253
Sweders dood	169	Betaalde hulp	256
Sweders schare aan bastaardkinderen	170	Tot uitspraak gekomen	258
		Hoger beroep eindigt in mislukte coup	260
10 Willems bezit	173	Het leven gaat verder ... voor Jacob	261
Lenen	173	Zetten in het politieke schaakspel	262
Willem als leenman	175	Familiedrama's	268
Willem als leenheer	177	Een nieuw narratief	273
Tol	180	Soest en het verdriet van Jacob	275
		Schoonfamilie Schoonvorst	278
11 Willems macht	181	Nieuwe vrouw, nieuwe start	282
Verhouding tot de bisschop	181	Utrecht	286
Een man van middelen	183	Maîtresse versus echtgenote	289
		In de voetsporen van zijn oom en zijn schoonoom	292
12 Willems weldaden	186	Willem en Jacobs mogelijke culturele nalatenschap	296
Het Sint-Bartholomeusgasthuis te Utrecht	186		
Regels	188	Bijlagen	299
Het Sint-Ewoutsgasthuis te Wijk bij Duurstede	190	I Lijst van Utrechtse bisschoppen	299
Willems regels voor het Sint-Ewoutsgasthuis	199	II Graven en gravinnen van Holland	300
De pelgrimstocht van Willem	203	III Graven en gravinnen/hertogen en	
Vader en zoon werden ridder	207	hertoginnen van Gelre	301
De Jeruzalembroederschap te Utrecht	209	IV Hertogen en hertoginnen van Brabant	302
De broederschapskapel gemodelleerd naar		V Genealogische aantekeningen	
de Heilig Grafkapel	211	geslacht Van Zuilen-van Abcoude	303
De stichting van een klooster in Wijk bij Duurstede	213	VI Kwartierstaat Willem van Abcoude	
Dominicanessenklooster ja of nee?	214	(vijf generaties)	304
Zusters in opstand	215	VII Bloedlijn Willem van Abcoude met Sint	
Schönensteinbach	217	Ewout van Provins	305
Het kartuizerklooster Nieuwlicht te Utrecht	219		
		Noten	306
13 Willems kinderen en één nicht	220	Verantwoording afbeeldingen	335
Gijsbrecht	220	Afkortingen	338
Jan	222	Uitgegeven bronnen en literatuur	339
Maria	223	Register van plaatsen en personen	346
Johanna	224		
De andere Johanna van Abcoude	227		

Woord vooraf

In 1400 stichtte Willem van Abcoude in Wijk bij Duurstede een gasthuis onder de patronage van Sint Ewout/Ewoud. We weten niet hoe het eruit heeft gezien ten tijde van Willem van Abcoude. Wat we wel weten is dat Willem de basis heeft gelegd voor het gasthuis door ruimhartige schenkingen en door aanvullende schenkingen van anderen is het gasthuis in staat gebleken tot op heden te blijven bestaan.

Het oude gasthuis bestaat als gebouw nog steeds en is gelegen aan de Oeverstraat. Datgene wat bewaard is gebleven dateert allemaal van na 1400, maar gaat voor een deel zeker terug tot de eerste helft van vijftiende eeuw en de locatie valt te beschouwen als de geboorteplek van deze instelling. Na bijna zes eeuwen op deze plek gefunctioneerd te hebben, is het gasthuis in 1970 verhuisd naar een modern gebouw buiten de singel van Wijk bij Duurstede. Het draagt nog altijd de naam Ewoud & Elisabeth Gasthuis en in de volksmond wordt de naam E&E Gasthuis of kortweg E&E gebezigd. Het gasthuis is na een aantal fusies opgenomen in de grote zorgorganisatie Quarijn.

Begin jaren tachtig van de twintigste eeuw zijn in verband met gewijzigde wetgeving rond de overheidsfinanciering van verzorgingshuizen, toen nog bejaardenhuizen genoemd, alle onroerende goederen van het oude gasthuis ondergebracht in een stichting, genaamd de Willem van Abcoude Stichting. Alle roerende goederen zijn in bezit gebleven van het E&E Gasthuis.

In het huidige verzorgingshuis is met wat meubilair en schilderijen, waaronder een portret van Willem, een regentenkamer ingericht. In deze kamer vergadert het bestuur van de Willem van Abcoude Stichting. Een aantal geschilderde regen-

tenportretten is te zien in de Grote Kerk aan de Markt in Wijk bij Duurstede.

De bezittingen van de Willem van Abcoude Stichting betreffen thans 29 seniorenwoningen in Wijk bij Duurstede en ca. 67 hectare percelen grond in Wijk bij Duurstede en naaste omgeving. Ook bezit de stichting nog een beperkt aantal gronden, dat in erfpacht is uitgegeven. Daarnaast bezit de stichting een pand, waarin een hospice is gevestigd.

Wat exact de oorsprong van een belangrijk deel van de percelen grond is en vooral van de zes huisjes aan de singel, is niet helemaal duidelijk. De verkrijging hiervan moet in ieder geval in het verre verleden worden gezocht: als gift of nalatenschap aan het gasthuis of misschien wel als een deel van de percelen grond oorspronkelijk in bezit van Willem.

Het bezit van het gasthuis is veel groter geweest dan het huidige bezit. Door de jaren heen zijn alle boerenhofsteden overgedragen aan de pachters en zijn er gronden verkocht ten behoeve van woningbouw in de gemeente Wijk bij Duurstede.

Met de opbrengsten uit de exploitatie van de bezittingen steunt de stichting initiatieven, die bijdragen aan het welzijn van ouderen en andere kwetsbare groepen in de samenleving, bij voorkeur in de gemeente Wijk bij Duurstede.

Geconcludeerd kan worden dat de weldaad van Willem in de Willem van Abcoude Stichting op een eigentijdse manier een vervolg vindt. We hebben het daarom nodig geacht een uitgave tot stand te brengen over deze vergeten weldoener, die bijna 625 jaar geleden het zaadje plantte van iets dat nog steeds groeit en bloeit.

Het bestuur van de Willem van Abcoude Stichting

Ten geleide

Het bestuur van de Willem van Abcoude Stichting te Wijk bij Duurstede realiseerde zich dat het eigenlijk heel weinig af wist van de persoon wiens naam de stichting draagt. Het bestuur wilde deze lacune in kennis graag opvullen. Om het gemis aan kennis op te lossen bedacht men het plan om een boek over Willem van Abcoude te laten schrijven. Toen ik in 2022 door het bestuur werd uitgenodigd een boek te schrijven over Willem van Abcoude, accepteerde ik de opdracht uit nieuwsgierigheid en had ik geen idee waaraan ik begon. Al snel had ik wegens gebrek aan biografische gegevens door dat een echte levensbeschrijving er niet in zat en het persoonlijke leven van Willem een vrijwel gesloten boek zou blijven. Over hem schrijven zou veel verbeelding vergen en dat hield weer het gevaar in dat ik in al te veel speculaties zou vervallen. Een probleem dat voor meer personen uit de middeleeuwen geldt. Het was zaak om het onderwerp op een andere manier aan te pakken. Ik koos ervoor het breder te trekken en Willem in 15 hoofdstukken te behandelen. Als telg van een voornaam ridderlijk geslacht besloot ik ook aandacht te schenken aan zijn voorouders, familie en erfgenaam. Schetsen van deze personen uit zijn bloedlijn zouden indirect ook licht laten schijnen op de persoon Willem zelf. Probleem hierbij is dat de levens van deze personen eveneens gekenmerkt worden door gebrek aan biografische gegevens. Er zijn wel enige oorkonden bewaard gebleven, maar om daar een verhaal van te maken vereiste dit een zekere opbouw in de hoofdstukken. Met andere woorden er moest om de daden van Willems voorouders en familie de nodige context te geven veel geschiedenis bij worden gehaald. Door deze context ontstaat soms ten onrechte de indruk dat Van Abcoudes voetnoten in de geschiedenis waren, maar dat was geenszins het geval. Als we geschiedenis beschouwen als een klokwerk dat de tijd wegtikt, dan waren de Van Abcoudes belangrijke radertjes in het geheel, echter onzichtbaar aanwezig achter de wijzerplaat, maar wel hoorbaar.

Om de positie van Willem te schetsen, zijn plaats in de middeleeuwse samenleving te duiden, is een aantal hoofdstukken toegevoegd zoals Willems wereld, bezit en macht. Dit zijn meer abstracte hoofdstukken die op bescheiden wijze pogen invulling te geven aan zijn status. De aanleiding om dit boek over Willem van Abcoude te schrijven valt terug te voeren op zijn rol als weldoener. Hij is onder andere de stichter van

twee nog bestaande instituten, namelijk het Sint-Bartholomeusgasthuis te Utrecht en het Ewoud & Elisabeth Gasthuis te Wijk bij Duurstede. Deze stichtingen en andere weldaden van Willem worden in een apart hoofdstuk naar voren gebracht.

In eerste instantie had het boek de werktitel: *Willem van Abcoude. Vergeten maar nog steeds aanwezig*. Door de veranderde opzet is de ondertitel gewijzigd. Het waren de stichtingen van de nog bestaande gasthuizen die tot deze ondertitel hadden geleid. De ondertitel hield echter ook een tijdelijke waarheid in zich. Aan de vergetelheid die voort is gekomen uit stilte rondom de persoon Willem van Abcoude, zou juist met deze uitgave een einde moeten komen en zijn onbekendheid zou dus slechts van tijdelijke aard zijn. In ieder geval hopen het bestuur van de Willem van Abcoude Stichting en ik dat met dit boek de persoon Willem van Abcoude voor de lezers minder enigmatisch zal zijn dan hij lange tijd was.

Uiteindelijk is gekozen voor de titel *Willem, heer van Abcoude, Wijk en Duurstede* zoals hij ook vaak werd aangeduid. Hiermee wordt ook zijn speciale band met de stad Wijk en kasteel Duurstede geïndiceerd. De enigszins dualistisch klinkende ondertitel *Ferm en ontfermend* doet recht aan zijn ridderlijk leven met veldtochten, belegeringen, toernooien en bestuurlijke standvastigheid, maar ook aan de bescherming van zijn familie, voogdijschap en aan zijn vrome stichtingen, waarvan de twee genoemde instituten zich al meer dan zeshonderd jaar over mensen ontfermen.

Voor de totstandkoming van het boek wil ik in het bijzonder Ad Lokker danken voor het lezen van het manuscript en het geven van adviezen. Ad is een prettig klankbord, mede door zijn uitgebreide kennis van het geslacht Abcoude-Gaasbeek. Mijn dank gaat tevens uit naar Winfried Leeman die behulpzaam is geweest de afbeeldingselectie te optimaliseren. Verder dank ik iedereen die op enigerlei wijze op zijn of haar manier een steentje aan het boek heeft bijgedragen. Tevens wil ik mijn erkentelijkheid uitspreken voor het bestuur van de Willem van Abcoude Stichting, de sponsors en uitgeverij Verloren voor het realiseren van deze prachtige uitgave. Ten slotte, last but certainly not least, wil ik mijn vrouw Jacqueline bedanken voor haar geduld en ondersteuning.

Fred Gaasbeek – Zelhem, januari 2025

1 Willems familiale oorsprong

Willem van Abcoude werd naar men aanneemt geboren rond 1345 en is vernoemd naar zijn grootvader aan moederszijde, Willem van Horne (1302-1343). Hij overleed op 23 mei 1407 te Geervliet, waarschijnlijk op het Hof van Putten.¹ Hij was de een-na-laatste telg van het geslacht Van Abcoude. Met zijn erfgenaam, neef Jacob van Abcoude-Gaasbeek, stierf het geslacht uit.

De afstamming in mannelijke lijn van Willem is als volgt:

Vader	Gijsbrecht II van Abcoude, genoemd 1338-1372 overleden 1376
Grootvader	Sweder II van Abcoude, genoemd 1305-1345 overleden 1347
Overgrootvader	Gijsbrecht I van Abcoude, genoemd 1288-1300 overleden circa 1302
Betovergrootvader	Sweder I van Abcoude (van Zuilen) genoemd 1268-1287 overleden circa 1288
Oudvader	Gijsbert van Zuilen genoemd 1244-1260 overleden circa 1270

Deze stamreeks in mannelijke lijn is onbetwist. De betovergrootvader Sweder I van Abcoude was de eerste die zich heer van Abcoude noemt, vandaar dat vanaf hem met de nummering wordt begonnen.² Hij zegelt in 1268 en 1280 met een zegel waarop in het randschrift 'Suederus de Sulen, miles' staat en in de oorkonde wordt hij Sweder van Abcoude genoemd.³ Zijn vader is bekend en is ene Gijsbert van Zuilen (Gyselbert van Sulen). Bij deze Gijsbert is de basis gelegd voor de Van Abcoudetak van de familie Van Zuilen, die in vijf generaties met Willem en zijn broer Sweder III zijn hoogtepunt beleeft. Een geslacht waarvan de Leuvense historicus Petrus Divaeus (1535-1581) opmerkt dat de prestaties van het betrekkelijk jonge geslacht door vergetelheid zijn verduisterd voor de geschiedschrijving.⁴ Inderdaad komt het geslacht Abcoude er bekaaid van af in de geschiedschrijving. Het geslacht is veel minder bekend dan andere geslachten wiens gelijke het toch was, zoals Van Arkel, Van Brederode of Van Egmond. Dat valt deels te wijten aan het feit dat het geslacht relatief vroeg is uitgestorven en de prestaties ervan later inderdaad uit het zicht zijn gebleven.

Sulen

Gijsbert van Zuilen is een telg van het geslacht dat zijn naam ontleende aan het verdwenen oord Sulen in de huidige Duitse deelstaat Nordrhein-Westfalen, vlak over de tegenwoordige landsgrens. Het lag ten zuiden van het huidige plaatsje Praest (spreek uit als Proost) tussen Emmerik en Rees.⁵ Het gebied ressorteerde onder het aartsbisdom Keulen en behoorde tot het Kleefse territorium. De familienaam is dus niet afgeleid van het plaatsje Zuilen nabij Utrecht. Dit oord dankt zijn naam aan kasteel Zuilen aan de Vecht dat door een telg van het geslacht Van Zuilen is gebouwd.

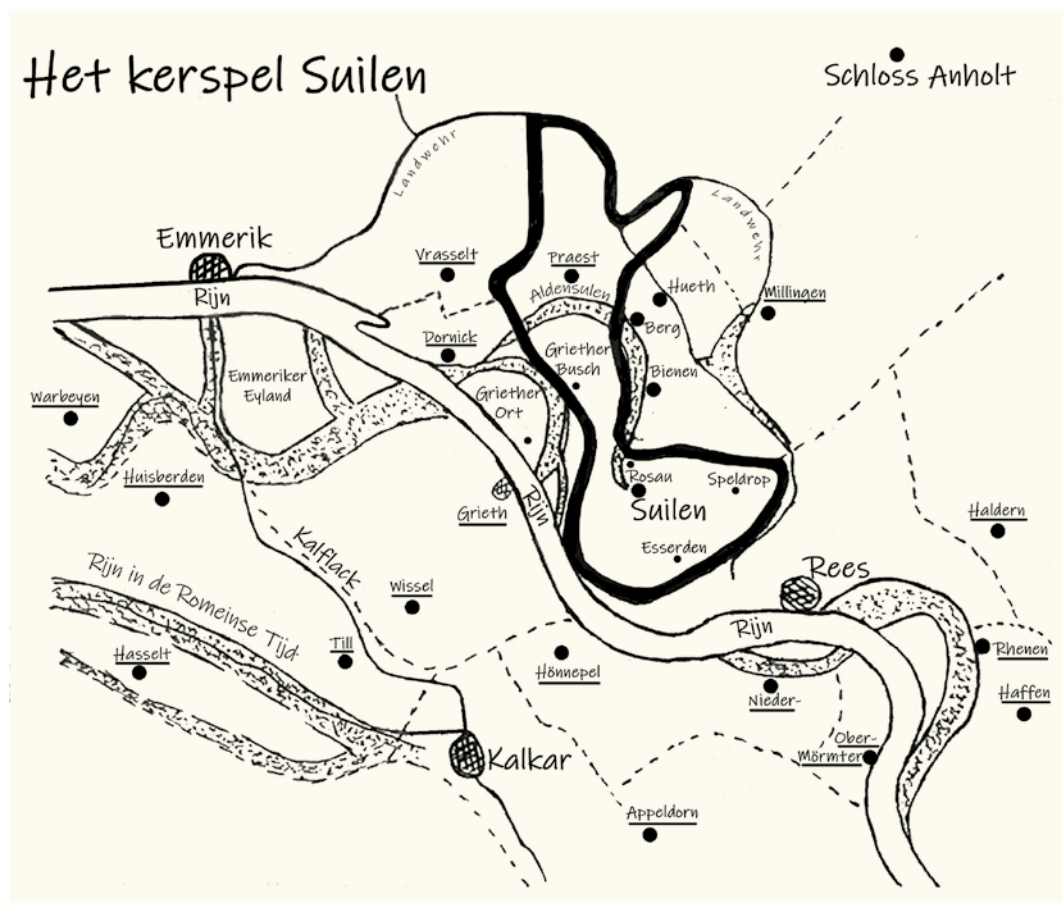
Het gebied rond Sulen in Duitsland zou rond het jaar 1000 bevolkt zijn geraakt toen de rivier de Rijn zijn bedding verlegd had. Men meent dat het gebied ontgonnen is door Hollandse kolonisten die hier reeds ervaring mee hadden.⁶

De vroegste vermelding van Sulen dateert van 1107 in een goederenlijst van klooster Sint Amandus te Maastricht.⁷ In 1120 regelt aartsbisschop Frederik van Keulen de rechten van de Sulense tijsnplichtigen aan de kerk van Xanten. Klaarblijkelijk worden de inwoners van de streek door feodale heren gedwongen naar hun rechtsvergaderingen te gaan en hun besluiten aan te nemen. Recht moest echter gesproken worden door een speciaal aangestelde censor vanuit de kerk van Xan-

ten en in het voorportaal van de kerk aldaar.⁸ Een oorkonde van 24 maart 1122 van dezelfde aartsbisschop werpt meer licht op deze zaak. Frederik van Keulen verleent de 'wasmannen' (cerosensuales) van Sulen en andere nabijgelegen dorpen, vrijstelling van het bijwonen van de baljuwvergaderingen van de graaf van Kleef en legt ook hun andere rechten vast.⁹ Dit decreet geeft direct de aparte status van het gebied aan. De zogenaamde wasmannen of wasplichtigen waren onder de horigen de vrijste mannen. Het betekende dat ze oorspronkelijk van vrije afkomst waren en ze omwille van bescherming zich vrijwillig hadden aangesloten bij een versterkte stad, een bepaald rechtsgebied, een kloostergemeenschap of andere geestelijke instelling. In Sulen was dat klaarblijkelijk de kerk van Xanten en moest de provoost van de kerk in rechtszaken arbitrerende. Ze hadden daarmee wel hun vrijheid en bezittingen ingeleverd en waren weliswaar weer horigen, maar binnen deze constructie waren ze niet verplicht tot diensten aan territoriale heren, zoals het leveren van krijgslieden. In ruil voor hun bescherming waren ze als dienaren enkel verplicht jaarlijks rente te betalen in de vorm van was of waskaarsen, de zogenaamde was-rente. Dit bijenproduct werd veel verhandeld en was vooral bij kloosterlingen in trek. De was-rente was de mildste vorm van horigheid. De wasmannen hadden vrijheid van beweging en die vrijheid stelden ze in staat om bijvoorbeeld wisselende tijdelijke pachtcontracten aan te gaan. Het zou goed kunnen dat de niet plaatsgebonden horigheid tot de sociale opgang van de vroege telgen van het geslacht Zuilen heeft geleid.

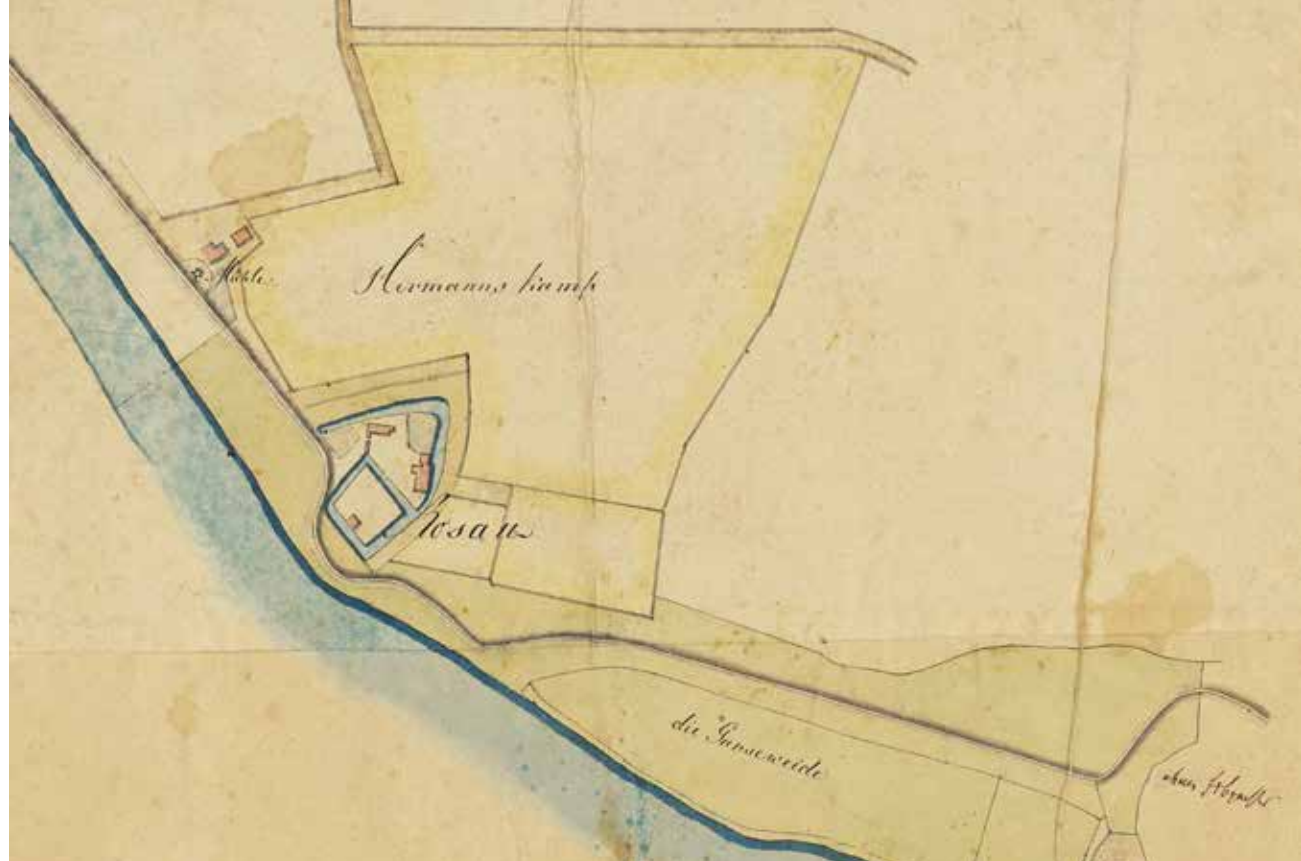
In 1153 oordeelt de aartsbisschop van Keulen, Arnoldus II, in een zaak betreffende Sulen. Ene Rutger uit de stad Xanten die getrouwd was met Adelheid, de zuster van Elric en Thidric, had het allodiaal goed Sulen via zijn vrouw als bruidsschat gekregen. Nadat hij het enige tijd had bezeten en in ruste was gegaan, had hij het verkocht aan de Onze-Lieve-Vrouwekerk (Heilige Muttergottes Mariakirche) te Rees. De verkoop had plaatsgevonden tijdens aartsbisschop Frederik van Keulen met instemming van de broers van Adelheid, die er voor gecompenseerd werden. Er was echter onvrede ontstaan bij de vier kinderen van Rutger van Xanten en Adelheid over de gang van zaken. Ze vonden dat ze in hun aanspraken op het goed Sulen slecht door de geestelijken waren voorgelicht en ook benadeeld waren door aartsbisschop Arnoldus I die hen in 1151 had afgescheept met een schamel bedrag. Blijkbaar hadden de nazaten nog steeds recht op inkomsten uit het goed. De kinderen kaartten de zaak aan bij opvolger Arnoldus II en dienden hun vorderingen in. Deze aartsbisschop beschikte dat zij inderdaad nog recht hadden op meer inkomsten uit het goed Sulen. Wat er na deze uitspraak verder met het goed Sulen is gebeurd is niet bekend.¹⁰

Op 19 mei 1169 bevestigt aartsbisschop Philipp van Keulen dat een zekere Gerhardus van Sulen en zijn vrouw Adelheid een landgoed hebben verkocht via de deken aan het stift te Rees. Het gaat hier niet om het goed Sulen dat in 1153 wordt genoemd, maar om een goed gelegen in Bereldeswig (het huidige Bergswick) iets ten oosten van Rees. Wel is het de eerste duidelijke vermelding van iemand van het geslacht Van Sulen.¹¹

I 1 Het kerspel of de parochie Sulen in Duitsland ten oosten van Emmerik.

I 2 De plek aan de Alter Rhein waar vroeger ongeveer Sulen heeft gelegen. Het kasteelterrein heet hier Rosau en is een overblijfsel van een burcht die na 1369 door de graaf van Kleef werd gebouwd. Richting noorden staat Mühle geschreven. Deze molen is gerealiseerd in een veertiende-eeuwse verdedigingstoren die als onderdeel van de versterking Rosau wordt gezien. Detail kaart van rond 1800.

Vanaf die tijd komen langzaamaan steeds meer leden van de familie Van Zuilen in beeld, zonder dat het mogelijk is duidelijke verbanden te leggen. Nimmer is er sprake van een heer van Sulen. Nochtans moet het plaatsje, dat door verlegging van de bedding van de Rijn is verplaatst en daarna verdwenen, van enig belang zijn geweest. Het was de kern van het kerspel Su(i)len dat in 1192 voor het eerst wordt genoemd en tot diep in de vijftiende eeuw heeft bestaan. De kerk van Sulen was gewijd aan Sint Johannes de Doper en werd in 1451 verplaatst uit de omgeving van Rosau naar het gebied onder het huidige Praest. Eind vijftiende eeuw is ook deze verplaatste kerk door de Rijn verzwolgen en werd in Praest een nieuwe kerk gebouwd, die in 1501 werd gewijd en nog steeds bestaat. De plek en omgeving waar de kerk uit 1451 stond werd na deze verplaatsing aangeduid met Aldensulen, hetgeen een misleidende naam is, aangezien de locatie nieuwer was dan de locatie van het andere Sulen.¹²

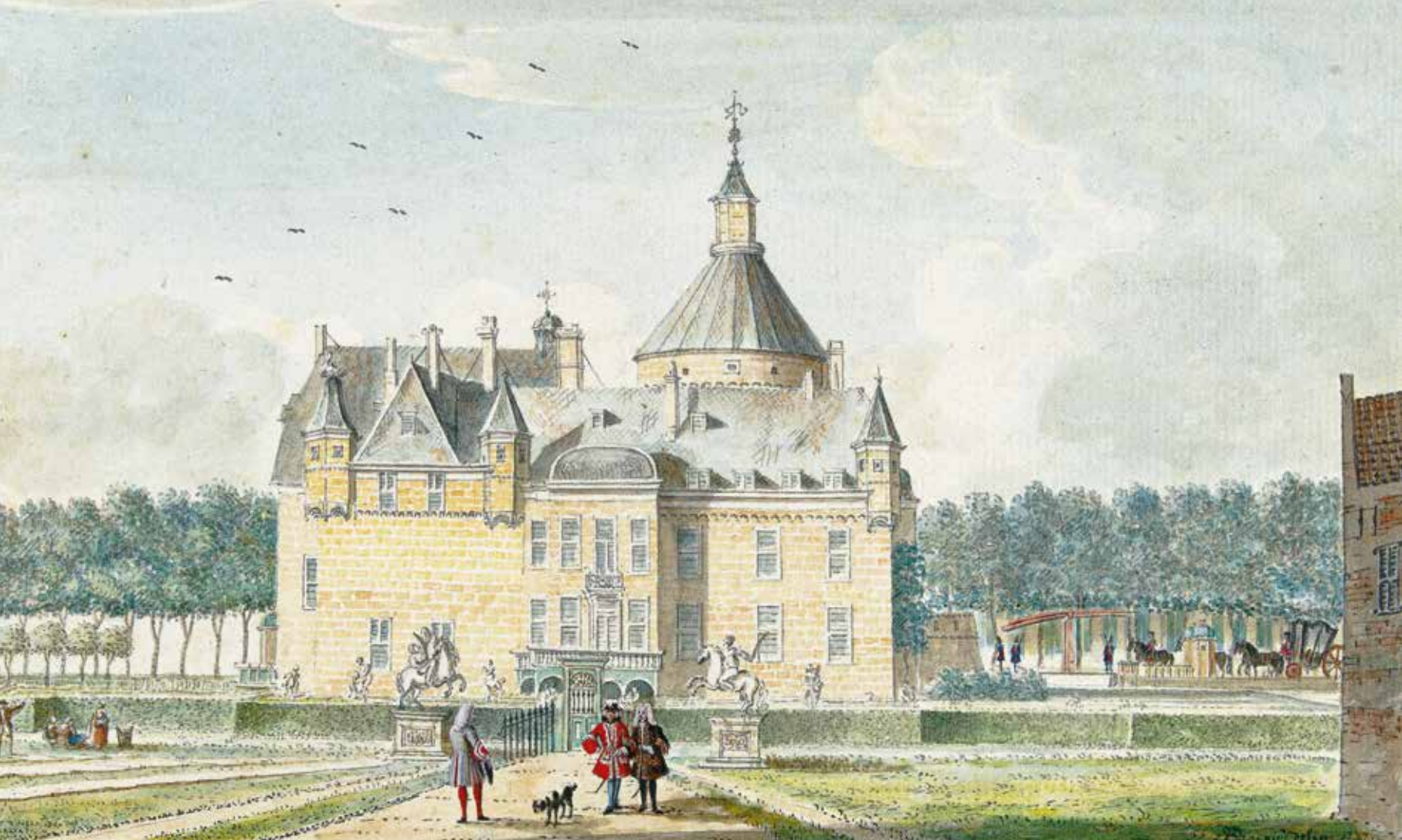
Over het Sulen dat nabij Rosau lag en waaraan de familie Van Zuilen zijn naam ontleende, is weinig bekend. Er is ook niets meer van over, behalve misschien wat sporen in de grond. Sulen lag aan de Alter Rhein, een arm van de Rijn die sinds 1640 niet meer stroomt. Het zal als een versterking begonnen zijn. In 1169 moet er een aanzienlijk onderkomen of burcht aanwezig geweest zijn, aangezien toen de bisschop van Utrecht, de graaf van Holland, de graaf van Gelre, de graaf van Kleef en de aartsbisschop van Keulen met hun gevolgen hier een ontmoeting hadden.¹³ Aangezien de eerste vermelding van een parochie pas uit 1192 dateert, is het zelfs goed mogelijk dat er nog geen parochiekerk aanwezig was en slechts enkel een burcht met een kapel. In 1863 werd het vermoeden geuit dat Sulen iets ten zuiden van Rosau lag op een plek waar het weiland 'steenachtig' was.¹⁴

Burcht

Dat het plaatsje Sulen of de burcht van belang was, bewijst, zoals vermeld, een gebeurtenis in 1169. Rond 1169 was Godfried van Rhenen, die bisschop van Utrecht was van 1156 tot 1178, in allerlei geschillen verwikkeld. Zo eigende de burggraaf van Utrecht zich kerkelijke goederen toe en rebelleerden enkele ministerialen tegen hem en liepen over naar de graven van Holland en Gelre.

Een ministeriaal was oorspronkelijk een man van onvrije afkomst die diensten moest verlenen jegens zijn heer en aan wie een belangrijke post in bestuur en leger werd toevertrouwd, zoals het beheer van domeinen en het bewaken van burchten. Deze beroepsstand was ontstaan vanaf de elfde eeuw omdat het feodale stelsel van leenheren en leenmannen ontworpen was. De vrije vazallen namen een steeds onafhankelijker houding aan tegenover hun leenheer. De lenen waren erfelijk geworden en de plichten werden steeds verder uitgehouden. De gedachte achter het aanstellen van een ministeriaal was dat hij als onvrije dienstman zijn hele carrière te danken had aan zijn heer en daardoor meer toegewijd zou zijn dan een vrije man die enkel door een (gegarandeerde) leenband met zijn heer verbonden was. Om de ministerialen een bestaansbasis te geven kregen ze een dienstleen, dat echter vrij snel ook erfelijk werd. In sociaal opzicht groeiden ze ver uit boven de rest van de onvrije domeinbevolking en werden reeds in de twaalfde eeuw de sporen van hun onvrije afkomst uitgewist.

Op verzoek van de keizer van het Duitse Rijk bemiddelde de aartsbisschop van Keulen, Philipp I van Heinsberg, in de geschillen waarbij bisschop Godfried betrokken was. Philipp bewerkte een verzoening tussen de partijen. Er waren afspraken gemaakt die echter niet allemaal werden nageleefd. Een conflict betrof de *liberi homines*, de zogenaamde vrije mannen die niettemin onder het gezag van de bisschop stonden. Graaf

I 3 Kasteel Anholt, aquarel van Jan de Beijer uit 1737.

Floris III van Holland, met wie bisschop Godfried voortdurend in de clinch lag, eigende zich deze mensen toe. De graaf meende dat als een vrije man, die bepaalde verplichtingen had ten aanzien van de bisschop, zou toetreden tot zijn ministerialiteit en de daarbij behorende eed zou zweren, hij vrijgesteld was van zijn verplichtingen ten aanzien van de bisschop en dat zelfs zijn goederen vervreemd konden worden van het domein van de bisschop. Hetzelfde zou zelfs gelden als een vrije man een huwelijk zou aangaan met een vrouw uit de stand der ministerialen die aan een andere heer behoorde dan die van de bisschop. Begrijpelijkerwijs was bisschop Godfried het niet eens met deze gedachtegang. In 1169 werd in Sulen nog een laatste poging tot bemiddeling gedaan. Toen arbitrage op deze rechtszitting mislukte, vorderde de geïrriteerde aartsbisschop een gerechtelijke uitspraak. De graaf van Gelre, Hendrik I, mocht het antwoord formuleren. Hij stelde dat de graaf van Holland ongelijk had en zijn gedachtegang geen enkele rechtsgrond had. Hendrik I werd door de meerderheid gesteund in zijn uitspraak.

Sommige bewerkers van bronnenuitgaven gaan uit dat met Sulen Zuilen te Utrecht is bedoeld en de rechtszitting niet in Sulen bij Rees heeft plaatsgevonden.¹⁵ Logistiek gezien lijkt dat logisch daar Zuilen in Utrecht centraal is gelegen ten opzichte van de domeinen van de belangrijkste aanwezige heren. Echter, de heren kwamen op uitnodiging van de aartsbisschop die al eerder voor zijn diplomatieke missie naar Utrecht en Nij-

megen was afgereisd. Het feit dat vermeld werd dat Philipp geërgerd was over de omstandigheid dat men zich niet aan de afspraken hield, zal wel geleid hebben dat hij ze naar een plaats in zijn bisdom heeft laten komen. Als gevolmachtigde van de keizer van het Duitse Rijk in deze zaak kon hij dat ook bepalen en doen. Via de Rijn was Sulen voor iedereen relatief makkelijk bereikbaar. Daarenboven was in 1169 kasteel Zuilen in Utrecht nog niet gebouwd en was er ook nog geen sprake van een nederzetting Zuilen aldaar.

Anholt

De eerste Van Zuilen die opduikt in relatie met het Utrechtse is Steven van Zuilen. In 1200 ondertekent hij mede een charter waarin de Utrechtse bisschop Dirk II de goederen en bezittingen van het klooster Bethlehem bij Doetinchem bevestigt.¹⁶ Bij de stichting van het Mariënklooster in 1171 in opdracht van graaf Arnold van Kleef, trad al ene Willem van Sulen op als lekengetuige.¹⁷ Mogelijk is er een familieband tussen die twee. In 1204 fungeert Steven van Zuilen als getuige bij een vredesverdrag tussen de bisschop van Utrecht en de graaf van Loon.¹⁸ Uit overige geschreven bronnen blijkt dat deze Steven van Zuilen een ministeriaal in dienst van de graaf van Kleef was. Hij getuigt voor de graaf verscheidene keren. In 1234 getuigt hij weer inzake een kwestie betreffende het klooster

I 4 Het zegel van Gijsbert van Zuilen (links 1259) en Steven van Zuilen (nazaat 1346). Het verschil zit in de barensteel.

Bethlehem bij Doetinchem die door de Utrechtse bisschop Otto III wordt geregeld. Opmerkelijk is dat hij ondertekent met de naam Steven van Anehalt.¹⁹ Dit is wellicht een aanwijzing dat de burcht Sulen is verdwenen, hetzij weggespoeld, verkocht, vernietigd of op andere wijze uit de familie geraakt. Kasteel Anholt is nu de zetel van het geslacht. Opmerkelijk is de naam in dit verband. De naam Anholt is niet afgeleid van een veldnaam. De plaats waar het kasteel verrees werd oorspronkelijk Bredenasle, Bredenesse of Bredenysle genoemd. De naam Anholt is door de bouwer gegeven en betekent: veilig onderdak of rustige verblijfplaats.²⁰ Er is ook een alternatieve verklaring die iets prozaïscher is: een samentrekking van Aen 't Holt (Bij het bos), dus een naam gebaseerd op een landschappelijk kenmerk in de omgeving van kasteel Anholt. Bij gebrek aan gedocumenteerd bewijs is het onvermijdelijk woorden als waarschijnlijk, vermoedelijk en mogelijk te bezigen. Mogelijk is de naam Anholt een soort wensnaam na het verlies van het Sulense stamslot en is het verdwijnen ervan

aanleiding geweest voor Gijsbert van Zuilen en andere Van Zuilens om elders hun heil te gaan zoeken, meer bepaald in het Utrechtse.

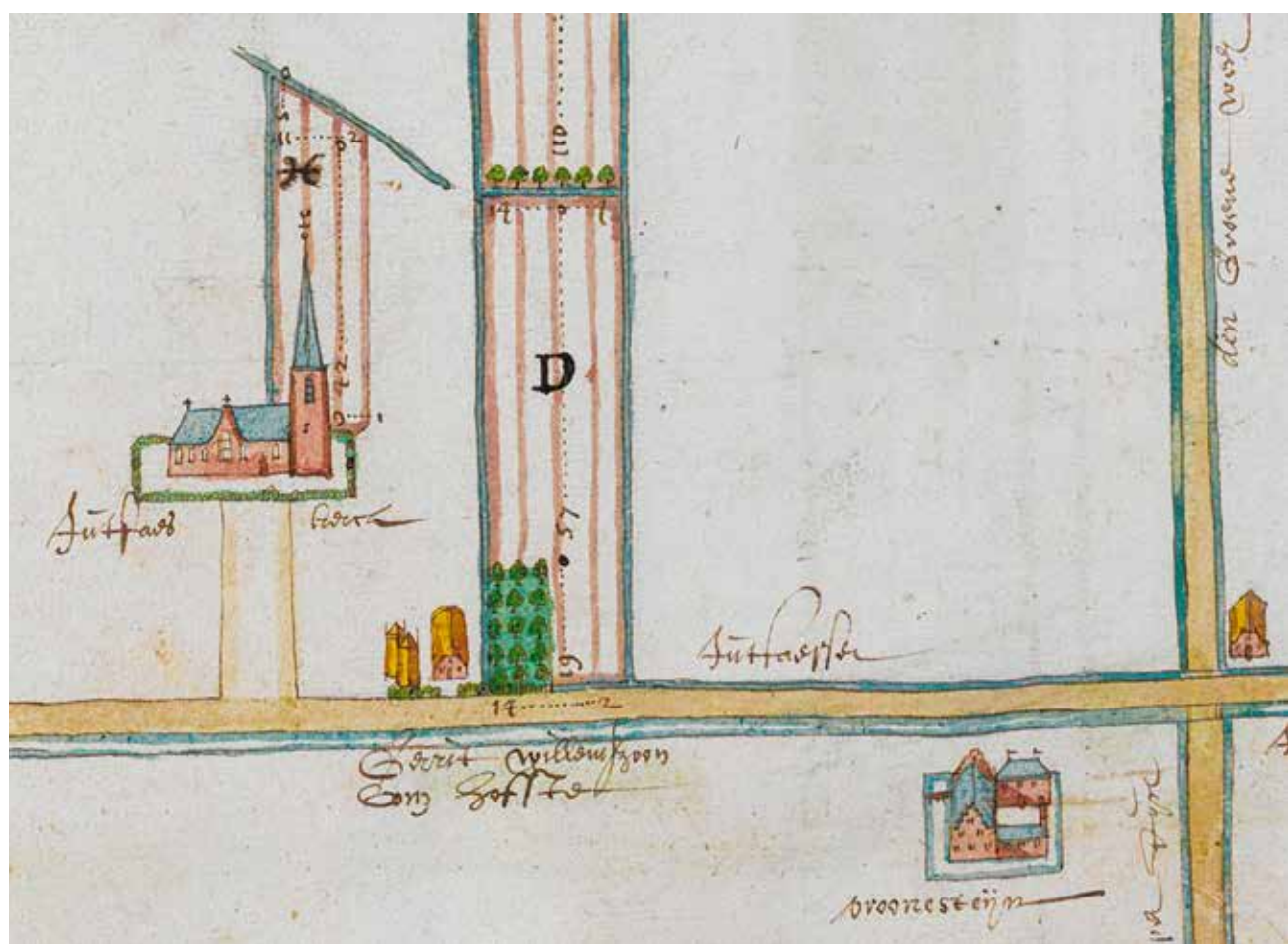
Gijsbert van Zuilen is vermoedelijk een zoon van Steven van Zuilen, de eerste heer van Anholt. Gijsbert zegelde met precies hetzelfde wapen als Steven, namelijk de drie zuilen. Alleen maakte Gijsbert gebruik van een barensteel. Met een barensteel gaf Gijsbert aan dat hij een jongere linie van het geslacht vertegenwoordigde. De barensteel of lambel is afgeleid van een strook of koord dat bovenaan een schild werd gespannen met lapjes eraan. Elk lapje vertegenwoordigde een zoon. Sneuvelde op het slagveld een oudere broer dan werd een lapje weggescheurd en schoof iedere zoon een stukje op in de rangorde. Als de pater familias het loodje legde dan verwijderde de oudste zoon de barensteel en nam hij de rol van zijn vader over. Bij barenstelen op zegels en wapens bleef de barensteel gewoon binnen een tak van het geslacht voortleven als reminiscentie aan uit een jongere linie te zijn ontsproten. Te oordelen aan het aantal lapjes aan de barensteel zou Gijsbert de derde zoon moeten zijn.²¹

Gijsbert van Zuilen in het Utrechtse

Gijsbert duikt in de bronnen voor het eerst op in 1244. Bisschop Otto III, dezelfde waarbij Steven van Zuilen in 1234 getuigde, geeft op 23 augustus 1244 vrijgeleide en bescherming aan kooplieden van Lübeck en Hamburg bij het gaan en keren door zijn gebied op hun reis naar Vlaanderen en elders. Hij regelt tevens de tol, het kraanrecht en het arbeidsloon die ze in het Gein moeten voldoen. Gijsbert is getuige wanneer deze oorkonde in Utrecht gegeven wordt.²²

In die tijd liep de Vaartsche Rijn, gegraven in 1172, vanaf de Tolsteeg in Utrecht zuidwaarts tot aan de Randijk bij Oude-

I 5 Detail uit een kaart van Jutphaas in het kaartboek van het kapittel van Oudmunster. Situatie van rond 1626. Rechtsonder is kasteel Vronestein gelegen waar Gijsbert van Zuilen als schout van Jutphaas woonachtig was. Op het kasteel loopt van boven naar beneden De Groene Weg aan. Links is de kerk van Jutphaas waarvan de Van Abcoudes later meenden het patronaatsrecht te bezitten.

I 6 Een ridder in dertiende-eeuwse wapenuitrusting.

gein. Later is dit kanaal pas doorgetrokken tot naar de rivier de Lek bij Vreeswijk. De Hollandsche IJssel stond in 1244 in rechtstreekse verbinding met de Lek. Bij de Randijk moest men de goederen overslaan en een korte weg richting zuiden over land nemen van enkele honderden meters naar de Hollandsche IJssel. Bij het overladen hief de bisschop van Utrecht tol en vroeg kraangeld. Dat Gijsbert als getuige heeft meegetekend heeft een reden. Als schout van Jutphaas is hij waarschijnlijk zeer nauw betrokken geweest om deze bedrijvigheid in goede banen te leiden, bisschop Otto III had immers bescherming van de kooplieden beloofd.²³ De weg voor Gijsberts woning, de Groene Steeg, liep recht op het stuk Randijk aan waarover de goederen getransporteerd moesten worden. Hij woonde namelijk op kasteel Vronestein.²⁴

Hoe Gijsbert in het Sticht terecht is gekomen is niet bekend. Het is zeer wel mogelijk dat hij door zijn denklijke vader onder de aandacht van de bisschop is gebracht tijdens één van hun ontmoetingen. Naast zijn ambt als schout wordt Gijsbert ook als ministeriaal en ridder aangemerkt.²⁵ In welke hoedanigheid hij als dienstman van de bisschop Otto III opereerde

naast zijn ambt als schout is niet geheel duidelijk. Er bestaat een gereede kans dat hij bij de opvolger van bisschop Otto III, elect Gosewijn van Randerath die slechts kort bisschop was, het al bracht tot maarschalk. Eén keer wordt in 1249 ene Giselbertus maarschalk genoemd.²⁶ Sommigen menen dat het om Giselbertus (Gijsbrecht) Uten Goye gaat, aangezien deze in 1265 als maarschalk wordt genoemd.²⁷ Waarschijnlijker is dat het Gijsbert van Zuilen was. Er zijn verscheidene redenen aan te voeren waarom. Gezien zijn achtergrond als schout zou een promotie tot maarschalk niet verwonderlijk zijn. In een van de eerste oorkondes van bisschop-elect Gosewijn, schaft deze bisschop op verzoek van de Utrechtse burgers een geldende bepaling af, namelijk dat het huis van iemand die doodslag heeft gepleegd, afgebroken dient te worden.²⁸ Gijsbert tekent als eerste van de wereldlijke getuigen, hetgeen aangeeft dat hij als belangrijkste getuige werd gezien. De oorkonde regelt ook specifiek een handhavingszaak en wellicht is hij daarom de eerste die tekent. Een andere omstandigheid die de volgorde van ondertekening vaak bepaalt, is verwantschap. De Giselbertus zonder geslachtsnaam die maarschalk wordt genoemd, staat tussen Steven van Zuilen en Steven Pincerna. De eerste is mogelijk de broer of neef van Gijsbert en Steven Pincerna is Steven van Beusichem, die het ambt schenker van de Bisschop hield en met Ava van Zuilen was gehuwd. Hun kinderen namen het wapen van hun moeder over, het wapen met de drie zuilen. Aangenomen wordt dat zij de zus is van Gijsbert en dat zou Steven Pincerna tot zijn zwager maken. Verder is de duur van het ambt maarschalk bij de meesten slechts kort en wordt zelden of nooit geprolongeerd na een onderbreking. Giselbertus Uten Goye zou dan een uitzondering hierop zijn.²⁹

Gijsbert moet het volle vertrouwen van de derde bisschop onder wie hij diende, hebben genoten. Hendrik I van Vianden, bisschop van 1249-1269, wees hem aan als burggraaf van kasteel Montfoort. Dit kasteel was rond 1175 door bisschop Godfried van Rhenen als militaire voorpost gebouwd met de bedoeling de expansiedrift van de graaf van Holland in toom te houden. Kennelijk had de rechtszitting in 1169 te Sulen niet tot vertrouwen tussen beiden geleid. De burggraaf was in eerste instantie een afzetbare functionaris die gerekruteerd werd uit de ministerialen. Later zou het burggraafschap erfelijk gemaakt worden. De burggraaf had een grote verantwoordelijkheid voor de veiligheid van het Sticht en moest uiteraard betrouwbaar zijn. In 1253 was Gijsbert burggraaf van Montfoort, in 1260 was hij dat niet meer. In een akte uit 1260 waarin bisschop Hendrik land verkoopt om geld te genereren ten behoeve van de bouw van een nieuw militair slot, namelijk Vreeland, staat ene Wouter Gerard als burggraaf van Montfoort genoemd als getuige. Gijsbert van Zuilen komt ook voor als getuige en wordt vermeld als trouwe vriend van de bisschop.³⁰

Bezit en huwelijk

Tijdens zijn burggraafschap is Gijsbert actief geweest met verwerving in de omgeving van Montfoort. Hij bezat een allodiaal goed in Linschoten. Dit versterkt huis met bijbehorende goederen gaf hij in leen uit aan ridder Christancius van Linschoten.³¹ Het gegeven dat zijn zoon Sweder van Abcoude in 1270 het goed in leen continueert, betekent dat Gijsbert in 1270 of 1269 zal zijn gestorven. Het leengoed zou later frictie opleveren tussen de erfgenamen van Gijsbert en de erfgenamen van Christancius. Waarover later meer.

Ondanks de schaarste aan bronnen en dientengevolge grote lacunes in kennis, blijkt uit snippers beschikbare gegevens dat Gijsbert geenszins onbeduidend was qua bezit. Al genoemd is Vronestein in Jutphaas dat een leen van de bisschop was. Gijsbert kocht van ridder IJsbrand van Lenten grond bij de Groene Steeg. Dit gebied lag tegenover Vronestein aan de overkant van Nedereindseweg in een gebied waarin ook de kerk van Jutphaas stond en derhalve later als Kerkveld bekend stond. Na de dood van Gijsbert maken zijn kinderen aanspraak op het patronaatsrecht van de Jutphase kerk en is er heibel over de tienden van de gronden. Dit gebied was overigens een Gelders leen. Het gebied wordt begin zestiende eeuw als leen beschreven: *betreffende de korentienden en smalle tienden omtrent vijf hoeven lands tussen Rhijnbruggen* (ridderhofstad Rijnenburg) *en Heemstede* (ridderhofstad Oud Heemstede).³²

In 1248 claimt Gijsbert grond (de Folkoldesberg) in Maarsbergen die in het bezit was van de Norbertijnenabdij te Berne. Hij wint het geschil niet, maar zal wel aangrenzend bezit hebben gehad om een dergelijke claim te kunnen maken.³³ Vermelding van een verloren gegane oorkonde uit februari 1248 gaf aan dat Gijsbert een leen hield van een graaf.³⁴ Om welk leen het ging, is niet bekend. Rond 1270 geeft een ordegeestelijke een opsomming van leenmannen van de graaf van Gelre in het Nedersticht.³⁵ Hij noemt Gijsbert van Zuilen en pent een tekst in Latijn neer. De tekst is niet in origineel bewaard gebleven, maar via drie afschriften. Het oudste staat in het cartularium van de hertogen van Gelre.³⁶ De tekst is door Sloet ingekort gepubliceerd en laat essentiële informatie weg.³⁷

Daarnaast is de tekst ook gepubliceerd door Antonius Matthaeus in *De jure gladii etc.* die afwijkt op een vitaal punt.³⁸ Mogelijk is dat de originele tekst, waarschijnlijker is dat Matthaeus een beetje slordig is geweest in zijn kopiëren en de intentie op een andere manier heeft verwoord.

De tekst zoals deze in het cartularium staat luidt als volgt:

Item Gyselbertus de Zulen contulit Suenenborch in allodium cum omni attinencia infra ultimum fossatum sita, qui promisit predictam curiam et bona meliorare et melioravit, ut promisit, insuper duos mansos cum domo sua et de domo sua versus Renum tendentes, qui sunt meliores.

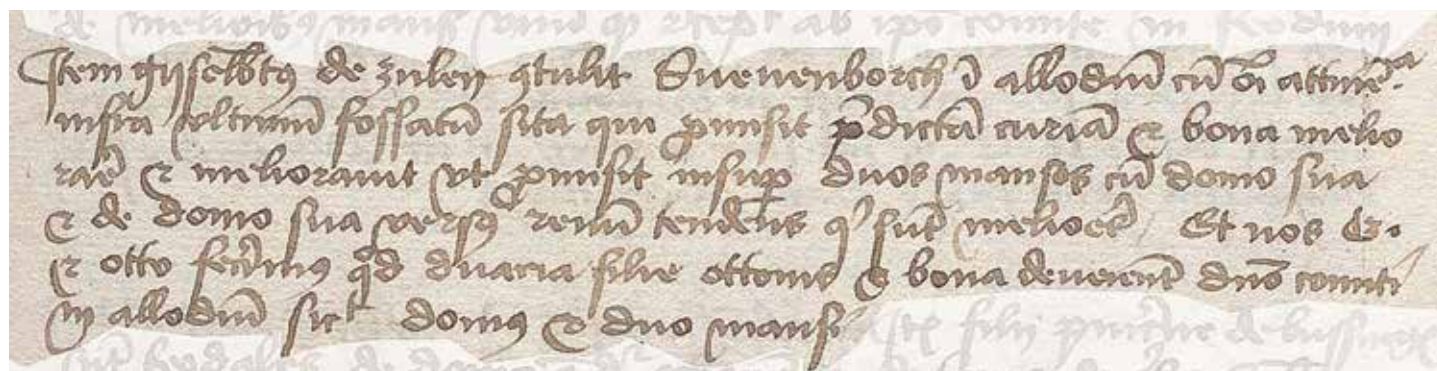
Et nos G. et Otto fecimus, quod duaria filie Ottonis et bona devenient domino comiti in allodium, sicut domus et duo mansi.

Vrij vertaald komt de tekst van de eerste alinea hierop neer:

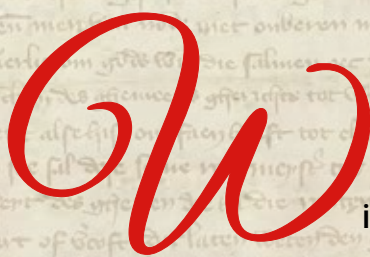
Evenzo bracht Gijsbert van Zuilen het allodium Zuilenburg in, met alles wat erbij hoort gelegen binnen de buitenste begrafting. Hij heeft beloofd het voornoemde hof en eigendom beter en beter te maken, zoals afgesproken. Bovendien bracht hij nog in twee hoeven land met daarop zijn huis dat naar de Rijn opstrekt, dat beter/groter/sterker is.

Deze vertaling komt overeen met de alinea zoals weergegeven in Matthaeus. Bij Matthaeus staat *dictam* (genoemde) in plaats van *predictam* (voornoemde). Dat is een subtiel verschil dat niets uitmaakt, evenals het feit dat de komma voor *insuper* (bovendien) bij Matthaeus is vervangen door een punt. Verder is de tekst nogal rommelig. Vanwaar de herhaling om het beter en beter te maken? Waarschijnlijk moeten *meliorare et melioravit* worden opgevat als de werkzaamheden afronden, en wel zodanig dat het huis van aanzienlijke sterkte is. De opmerking *qui sunt meliores* kan men opvatten als dat het andere huis ten opzichte van Zuilenburg af is, sterker is of gewoon groter. De vraag is natuurlijk om welk ander huis het gaat? Voordat we die vraag gaan beantwoorden zullen we eerst de tweede alinea vertalen:

En wij, G. en Otto, hebben dat zo gedaan – quod duaria filie Ottonis – dat het goed als allodium weer aan de graaf zal komen, zowel het huis (aan de Rijn) en de twee hoeven land.

I 7 Detail van een bladzijde uit het cartularium van de hertogen van Gelre met de besproken tekst van rond 1270, waaruit blijkt dat Gijsbert met een dochter van Otto II van Gelre was getrouwd.

ie was Willem van Abcoude, de middeleeuwse edelman die in 1400 twee gasthuizen stichtte die vandaag de dag nog steeds actief zijn: het Sint-Ewoutsgasthuis in Wijk bij Duurstede en het Sint-Bartholomeusgasthuis in Utrecht?

Dit rijk geïllustreerde boek haalt Willem van Abcoude uit de schaduw van de geschiedenis. De auteur neemt de lezer mee in een zoektocht naar Willems opmerkelijke familie, zijn vele weldaden, zijn enorme welstand en zijn intrigerende levensreis. Het begint met de komst van een van zijn voorvaders uit het adellijke geslacht Van Zuilen in het Nedersticht en eindigt met de wederwaardigheden van zijn neef en erfgenaam Jacob van Gaasbeek. Deze laatste stierf in 1459 zonder opvolging in Brussel, waarmee een einde kwam aan een bewogen geschiedenis van dit adellijke geslacht.

Door zorgvuldig onderzoek, het raadplegen van oorkonden en biografische gegevens en het in kaart brengen van de context, ontstaat een fascinerend beeld van een man met enerzijds een ridderlijk leven vol veldtochten, belegeringen, toernooien en bestuurlijke standvastigheid, maar ook ruimte voor de bescherming van zijn familie, voogdijschap en vrome stichtingen.

Dit boek is onmisbaar voor wie meer wil weten over de vergeten weldoener die meer dan 600 jaar geleden het zaadje plantte van iets dat nog steeds groeit en bloeit. Daarnaast biedt het een levendig en toegankelijk inzicht in de middeleeuwen en het leven van de adel rond 1400.

FRED GAASBEEK (1961) is kunsthistoricus en schrijver. Hij studeerde Kunstgeschiedenis aan de Universiteit Utrecht en publiceert over geschiedenis, architectuur en monumenten.

